

Felelősek vagyunk álmainkért

Slavoj Žižek: *The Pervert's Guide to Ideology*. P Guide Productions, Zeitgeist Films. (Rendezte: Sophie Fiennes, írta: Slavoj Žižek) 2012.

Felelősek vagyunk álmainkért – szól Slavoj Žižek *The Pervert's Guide to Ideology* című új filmjének mottója. Žižek megint kedvenc témájáról, az ideológiáról beszél, körülbelül két tucat filmet¹ felhasználva gondolatai illusztrációjaként. Ha valaki Žižek munkásságát a szórakoztatásért nézi, akkor nem kell csalódnia: a szlovén filozófus nemcsak beszél, hanem előző filmjéhez (*The Pervert's Guide to Cinema*) hasonlóan az épp elemzett filmhez alkalmazkodva hol Sztálinnak öltözve áll a repülőgép lépcsőjén, hol Robert de Niróként fekszik a *Taxi Driver* (Taxisofőr) koszos ágyán, hol pedig mentőcsónakról magyarázza a *Titanic* rejtett ideológiai üzenetét és így tovább.

Mint Žižek könyveiben is, most is rengeteg témáról van szó, és bár nominálisan az *ideológia* témája mindig megjelenik, néha nem egészen egyértelmű a gondolatmenet folytonossága, másrészt a gyakran nehezen értékelhető, kissé *ex cathedra* állítások elmélyítésére sokszor nincs lehetőség. Ugyanakkor Žižek és a rendező Sophie Fiennes bevallottan azzal a céllal készítette a filmet, hogy „gondolkodásra készítsék az embereket”, valószínűleg inkább azokat, akiknek nem Žižek könyvei nyújtják a napi betevőt. Ebben a tekintetben a film – már ha eljut(na) a közönséghez – rendkívül jól eltalált: Žižeknek rengeteg remek megfigyelése van, amelyek talán sok ember gondolkodását nyithatják meg új irányban.

Žižek alapállítása, hogy egyáltalán nem igaz, hogy „posztideologikus” korban élünk, épp ellenkezőleg: a kapitalista ideológia ma jobban strukturálja valóságérzésünket és határozza meg, mit érzünk lehetségesnek és lehetetlennek, mint valaha. Az uralkodó ideológia ma azonban nem azt követeli, hogy áldozzuk fel magunkat valamilyen nagyobb ügyért, uralkodjunk vágyainkon, hanem épp ellenkezőleg: a parancs ma az, hogy éld ki vágyaidat, sőt, élj vágyaidnak, „legyél önmagad”. Ami persze nem jelent mást, mint a korlátlan hedonista individualizmust, depolitizáltságot, tehát a tökéletes kapitalista bérmunkás-fogyasztó szubjektumot. Žižek a *They live* (Elpusztíthatatlanok) című hollywoodi *sci-fi* történetét használja illusztrációként: a filmben a főhős hozzájut egy szemüveghez, amivel „láthatja az igazságot”.

Az óriásplakátok „valójában” azt mondják: engedelmessédj, házasodj, szaporodj. A pénzérmék: ez az Istened. De Žižek szerint ma a parancs épp a hedonizmus. Hasonlóan a filmhez, ahhoz, hogy ne az ideológiában éljünk és lássuk a valódi, „szubliminális” parancsokat, ahelyett hogy öntudatlanul szerintük élnénk, erőfeszítést kell tenni: föl kell tenni a szemüveget.

Az ideológiába „belezárt” öntudatlan létezés logikus következménye az erőszak. Žižek a *Taxi Driver* és a londoni zavargások példáján keresztül elemzi azt a helyzetet, amikor valaki (vagy egy csoport/társadalom) teljes mértékben az uralkodó ideológia rabja, ugyanakkor nincsen módja a hedonista tőkés fogyasztói kultúra által indukált vágyai kielégítésére. A világ frusztráló és érthetetlen, és nincsenek meg a fogalmi eszközök a kielégítetlenség fájdalmas patthelyzetének megragadására: így az egyetlen reakció ami marad, az értelmetlen, de sok tekintetben teljesen rendszerkonform erőszak, ahogy azt nemrég – Žižek szerint – Londonban láthattuk. A „zavargók” egyrészt vétkeztek a magántulajdon szentsége ellen, felhárborítva a konzervatív angol politikai vezetőket, de ezt mégis „tökéletes fogyasztók” módjára tették, hiszen a kitört káoszt a régóta vágyott fogyasztási cikkek zsákmányolására használták föl.

Az ideologikus gondolkodás legextrémebb eseteként elemzi Žižek a fasiszta bűnbakkepzés mechanizmusát, amely – szerinte – az olyan hollywoodi thrillereken, mint Spielberg *Jaws* (Cápa) című „cápás” opusza is jól megfigyelhető. A fasiszta világmagyarázat választ és enyhülést nyújt a kapitalista válság által felbőszített, ugyanakkor a kapitalista ideológia által megbénított (vagy elvakított) kétségbeesett tudatnak. A válságjelenségeket egyetlen „csomagba” kondenzálva externalizálja azt, és a harmonikus faji közösségbe kívülről beható külső csoportban (zsidók, „spekulánsok”, kommunisták stb. – vö. az idillikusan strandoló amerikaiakra rátörő „cápával”) lokalizálja a katasztrófák okát, miközben az valójában magának a kapitalista társadalomnak a szerkezetéből következik.

Ugyanakkor Žižek a fasizmusról tartott expozéjában hangsúlyozza, hogy a fasiszta/náci rendszerek által felhasznált mozgósító motívumokat, mint a közösség összetartozása, a szolidaritás, az önfeláldozás stb. nem szabad(na) a fasizmus elftéelésével együtt szintén a szemétdombra dobni, ahogy azt a liberális ideológia teszi. Ezek a kollektivistikus motívumok szinte kivétel nélkül a baloldaltól származnak, és Žižek szerint a fasiszta logika elleni harc lényege épp az, hogy az önmagukban helyes és szükséges motívumokat (összetartozás, szolidaritás stb.) „reappropriáljuk”, visszaszerezzük a fasizmustól.

Az autoriter intézményeket – mint a katonaság vagy az iskola-rendszer – összetartó ideológia soha nem egyszerűen a hivatalosan proklamált „magasztos” elvekből áll. Mint ahogy a *Full Metal Jacket* (Acéllövedék) és az *If...* (Ha...) elemzésénél Žižek rámutat, mindig

van egy másodlagos, kifelé rejtett rétege a hivatalos ideológiának, amit pl. az obszcén katonai dalok, a szadisztikus beavatási szertartások és *bullying* testesítenek meg. Ez az obszcén élvezet egyfajta megvesztegetése a hierarchiába bevontaknak, bevonja őket az erőszak körforgásába, de egyben distanciálja őket a fegyelmezés gépezetétől, elviselhetővé téve azt – és épp ezáltal biztosítja a gépezet zökkenőmentes működését.

Egy újabb kanyarral Žižek egy másik kedvelt témájára vált: „A nagy Másik nem létezik”.²

Mit ért Žižek ezen? Nincsen egy olyan másik személy vagy intézmény, amelynek a végső igazságot, sérelmeinket elmondhatnánk, aki meghallgat, megért, feloldozást vagy enyhülést ad. A „*Godot-ra várva*” érzése, a homályos hit ebben a nagy Másikban, a létezés harmóniájának a végső garantáltságában, hogy végül minden „helyre kerül” – Žižek szerint ez az öntudatlan hit állandóan megjelenik a magánéletben (példaként hozza a *Brief encounter* [Késői találkozás] című brit film szerelmi történetét), a naiv vallásosságban vagy evolucionizmusban. Žižek szerint a magánéletben és a radikális politikában is létfontosságú ezzel az öntudatlan hittel való szakítás és annak tudatosítása: a nagy Másik nem létezik.

Politikailag nézve (a film vége felé Žižek kissé hirtelen átcsap a kapitalizmus meghaladásának kérdésébe): nincs olyan kiválasztott osztály, történelmi szükségszerűség vagy egy közelgő sorsdöntő katasztrófa, ami az általunk kívánatos történelmi változás irányában mozdítaná az eseményeket. A kapitalizmus által generált folyamatos instabilitásra, környezetrombolásra és nyomasztó politikai tendenciákra nincsen spontán megoldás; ha mi magunk – mondja Žižek – nem akarjuk a saját álmainkat, akkor a represszív káosz, amit már most is magunk körül látunk, könnyörtelen lassúsággal teljesen el fog lepni minket.

Žižek a *Seconds* (Második lehetőség) című klasszikus hollywoodi művön kívánja demonstrálni a film mottóját: felelősek vagyunk saját álmainkért. A film főszereplője új életet, arcot és identitást vásárol magának, de ahogy ráébred, hogy a pénzért vásárolt új idillikus élet tartalom nélküli, csak régi életének idealizált, üres tükörképe, az idill összeomlik. Amikor az átgondolatlan idillből a főhős visszamenekülne egykori unalmas kispolgári egzisztenciájába, meg kell tudnia, hogy már nincs visszaút: az „életváltást” megszervező titokzatos ügynökség nem tűri a visszafordulást, és életével kell fizetnie a megbízhatatlanságáért. Az első lépés a szabadság felé – így Žižek – nem egyszerűen az, hogy a valóságot az álmainkhoz igazítsuk, hanem hogy megváltoztassuk az álmainkat és ez fájdalmas, mivel szinte minden elégedettség az álmainkból származik.

Žižek szerint valami hasonló történt a XX. század hatalomra jutott forradalmi mozgalmaival (Oroszország, Kuba, Kína) is: sikeresen megváltoztatták a társadalmi rendszert, eltörölték a korábbi beren-

dekedést, de az átgondolatlan álmok valójában a régi világ álmai maradtak, majd a valóságba átültetve rövidesen rémálmodokká váltak. A radikális baloldal maradványai egy mágikus eseményre várnak, amely mégis elhozza majd a forradalmat, miközben az utóbbi évtizedek igazi leckéje az, hogy a kapitalizmus maga a forradalmi erő, amely mindent átformál körülöttünk. Mai mainstream filmek (pl. *I am Legend* [Legenda vagyok]) sokasága bizonyítja, hogy sokkal könnyebb elképzelnünk a civilizáció vagy az ökoszisztéma összeomlását, mint a kapitalizmus akár minimális megváltoztatását. A semmiből megjelent *Occupy*-mozgalom, a görög társadalom ellenállása vagy az egyiptomi tüntetések kirobbanása azt mutatja, hogy megvan a rejtett potenciál egy másik világ létrehozására, de semmilyen mechanizmus nincs, ami garantálná, hogy egy szabadabb világ valóban megvalósul: ez csak a mi akaratunkon múlik.

A forradalmi események során kirobbanó lázadó energiák akkor sem vesznek el, ha a forradalom elbukik: az akaratnak, vágyaknak ez a túlcsoordulása tovább él, ha nem a valóságban, akkor megvalósulatlan álmokként, amelyek tovább kísértik a túlélőket. Ebben az értelemben, amikor radikális emancipatorikus politikában veszünk részt, akkor nem egyszerűen a jelenért és a jövőért harcolunk, hanem – ahogy Žižek Walter Benjaminra utalva a film zárszavában mondja – a múltért is: a múlt elbukott forradalmainak kísértetei, ezek a nyughatatlan élőhalottak végre megtalálhatják otthonukat az újonnan létrejövő szabadságban.

Ne legyünk szűkmarkúak: Žižek filmje lelkesítő és felpezsdítő élmény. Rengeteg jó megfigyelést tesz és azoknak a nézőknek, akik nem ismerik Žižek korábbi műveit, a kapitalizmus ideológiai újratermelődéséről tett megfigyelései, vagy annak elemzése, hogyan működik a hollywoodi filmipar szinte tökéletesen koherens és rendszerkonform ideológiai gépezetként (anélkül, hogy ezt bármiféle parancsuralmi apparátus vagy összeesküvés biztosítaná) és így tovább gyakran nagyon találóak és szórakoztatóak is. Nehéz ugyanakkor mit mondani Žižek gyakorlati javaslataira: nyilván az általánosságnak ezen a szintjén csak helyeselni lehet, hogy „először álmainkat kell megváltoztatnunk” és hogy „a nagy Másik nem létezik”, tehát hogy nincs garancia a nagyobb szabadság irányába mutató történelmi változásra. Ugyanakkor nem sok konkrétumot kapunk arra nézve, hogy mik is lennének a „helyes álmok”, illetve, hogy mi lenne a követendő stratégia a „helyes álmok” megvalósításának irányában. Bár valószínűleg nem lenne reális elvárás egy kétórás filmtől kordiagnózist és stratégiát követelni, de a nézőben felmerülhet a gyanú, hogy talán Žižek maga sem tudja egészen, mi is az a radikális politika, aminek a megszületését maga is szorgalmazza.

A kíváncsiság felkeltése és az ambíciók feltornászása tekintetében azonban a film elismerésre méltó darab.

- ¹ Žižek a következő filmeket elemzi:
They Live (Elpusztíthatatlanok) 1988 / John Carpenter;
A Clockwork Orange (Mechanikus narancs) 1971 / Stanley Kubrick;
West Side Story (West Side Story) 1961 / Robert Wise & Jerome Robbins;
Taxi Driver (Taxisofőr) 1976 / Martin Scorsese;
The Searchers (Az üldözők) 1956 / John Ford;
Jaws (Cápa) 1975 / Steven Spielberg;
Triumph of the Will (Az akarat diadala) 1935 / Leni Riefenstahl;
The Eternal Jew (Az örök zsidó) 1940 / Fritz Hippler;
Cabaret (Kabaré) 1972 / Bob Fosse;
I Am Legend (Legenda vagyok) 2007 / Francis Lawrence;
Titanic (Titanic) 1997 / James Cameron;
The Fall of Berlin (Berlin eleste I–II.) 1950 / Mikhail Chiareli;
Full Metal Jacket (Acéllövédék) 1987 / Stanley Kubrick;
Mash (Mash) 1970 / Robert Altman;
If... (Ha...) 1968 / Lindsay Anderson;
The Dark Knight (A sötét lovag) 2008 / Christopher Nolan;
The Loves of a Blonde (Egy szősz szerelme) 1965 / Milos Forman;
The Firemen's Ball (Tűz van, babám!) 1967 / Milos Forman;
Brief Encounter (Késői találkozás) 1945 / David Lean;
Brazil (Brazil) 1985 / Terry Gilliam;
The Last Temptation of Christ (Krisztus utolsó megkísértése) 1988 / Martin Scorsese;
Seconds (Második lehetőség) 1966 / John Frankenheimer;
Zabriskie Point (Zabriskie Point) 1970 / Michelangelo Antonioni.
- ² The Big Other doesn't exist. *Journal of European Psychoanalysis*, Number 5, (1997) Spring-Fall. Magyarul: A nagy Másik nem létezik. *Thalassa*, (1998) 2–3. szám.